

RUS SALNAMƏLƏRİNƏ GÖRƏ ƏMİR TEYMURUN FƏALİYYƏTLƏRİ

Kürşad Ahmet oğlu KÖSE
Bakı Dövlət Universiteti
kursadkose207@gmail.com

Açar Sözlər: *Əmir Teymur, Toxtamış, Moskva knyazlığı, İldırım Bəyazid, Qızıl Orda*

Türk tarixinin ən böyük hökmdarlarından biri olan Əmir Teymur haqqında rus salnamələrində müxtəlif məlumatlar mövcuddur. Bu salnamələrdə ən çox Teymurun 1391 və 1395-ci illərdə Qızıl Ordaya yürüşləri haqqında məlumatlar verilir. Ayrıca salnamələrdə Əmir Teymurun fərdi xüsusiyyətləri və onun qurduğu dövlətin tutduğu ərazilərdən də yazılır. Qısaca da olsa, İldırım Bəyazid və Teymur arasındakı mübarizədən də bəhs edilir. Məqalədə bu məsələlərə aydınlıq gətirilir.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТАМЕРЛАНА В РУССКИХ ЛЕТОПИСЯХ

К.А. КОСЭ

Ключевые слова: *Тамерлан, Тохтамыш, Великое Княжество Московское, Баязид I, Золотая Орда*

В российских летописях есть различная информация о Тамерлане, одном из величайших правителей турецкой истории. Эти летописи содержат много информации о экспедиция золотую орду Тамерлана в 1391 и 1395 годах. В нем также записаны личные характеристики Амира Тамерлана, которыми владеет его страна. Борьба между Баязидом I (Молнией) и Теймуром также кратко упоминается.

ACTIVITIES OF TAMERLANE IN RUSSIAN CHRONICLES

KURSAK KOSE

Key words: *Tamerlane, Tokhtamysh, Grand Duchy of Moscow, Bayezid I, Golden Horde*

In the Russian chronicles there is various information about Tamerlane, one of the greatest rulers of Turkish history. These annals contain a lot of information about the expedition of the Golden Horde of Tamerlane in 1391 and 1395. In addition, the chronicles provide information about the

personal characteristics of Timur and his lands. The struggle between Bayazid I (Lightning) and Teymur is also briefly mentioned.

Qeyd edək ki, rus salnamələrinin digər adı kilse salnamələridir. Bu qeydlər kilisələrdəki ruhanilər tərəfindən yazılıb. Rus salnamələri tarixçilər üçün əhəmiyyətli bir mənbədir. Ancaq bu salnamələrdə hadisələr çox vaxt şişirdilmiş şəkildə təqdim olunur. Bu mənbələrdə hadisələr daim xristianlıq və dinlə əlaqələndirilir. Bəzən mövcud olmayan hadisələr sanki baş vermiş kimi göstərilir. Tarixçilər bu salnamələrdən istifadə edərkən, onları digər mənbələrlə müqayisə edərək yazmalıdırlar. Biz də mənbə kimi salnamələrlə yanaşı müxtəlif əsərlərdən də istifadə etdik.

Əmir Teymurun adı rus salnamələrində ilk dəfə 1391-ci ildə qeyd edilir. “Tverskoy” salnaməsində 1391-ci ildə Qızıl Orda xanı Toxtamış ilə Əmir Teymurun döyüşdüyü və Teymurun Toxtamış məğlub etdiyi yazılır [1, s. 446]. 18 İyun 1391-ci ildə Əmir Teymur ilə Toxtamış xan arasındakı Kunduzca müharibəsi nəticəsində Toxtamış xan məğlub olur [2, s.192-196]. Bu döyüşün sonunda Toxtamış xanın köhnə düşmənləri olan Əmir İdigü, Teymur Qutluq və Kühçə oğlan Əmir Teymurun yanına gələrək ona itaət edir. Əmir Teymur Toxtamış xanın yerinə Qutluq Teymuru Qızıl Orda xanlığına təyin edir[3, s.153]. Əmir Teymur bu qələbədən sonra 1391-ci ilin oktyabrında Şabran şəhərinə, buradan Otrara daha sonra da Sırdərya çayını keçib, Səmərqəndə çadır [2, 196].

1392-ci ildəki bir mətnə Əmir Teymurun öz ərazisindən Toxtamış xanın ərazisinə gəldiyini və aralarında güclü bir döyüş baş verdiyi yazılır [4, s.164]. Salnamələrdə 1393 və 1394-cü illərdə Əmir Teymur haqqında heç bir məlumat verilmir. Onlar Teymur haqqında ətraflı məlumatları 1395-ci ildə verməyə başlayırlar. 15 Aprel 1395-ci ildə Əmir Teymur və Toxtamış xan bir daha üzləşir [2, 252]. Tərək çayının sahilində cərəyan edən müharibədə Əmir Teymur yenə qələbə qazanır [3, 193-194]. Bu qələbədən sonra Teymur Rusiya ərazisinə girir və bir çox yerləri qarət edir [2, 255-256]. Əmir Teymur Azaq dənizinə qədər gəldi və Qızıl Orda xanlığının paytaxtı Saray şəhərini, Sarayçuk, Həştərxan və ətrafını xarabalığa çevirir [5, s. 142].

Teymurun Rusiya ərazisinə girməsi ilə mənbələr ondan bəhs etməyə başlayırlar. “Livovskaya” salnaməsinin 1395-ci ildəki qeydində Teymurun əvvəldən qoyun oğurladığı, qoyun oğurlayarkən bud sümüyündən ölümcül bir xəsarət aldığı, bu yaranın bütün bədəninə yayıldığı, sanki ölümcül halda tərپənə bilmədiyi yazılır. Teymurun ayağının sındığı və özünə dəmirdən bir ayaq düzəltmədiyini üçün ona Axsaq Teymur ləqəbinin verildiyi qeyd edilir. Bu salnamədə Teymurun əvvəlcə bir xan, bir xanın oğlu və ya zadəgan

qəbiləsindən olmadığı yazılır. Mənbədə Teymurun adı bir adam olduğu qeyd olunur [6, s. 212].

Başqa bir salnamə Çiğatay, Xorasan, Gülistan, Kitay, Göy Orda, Şiraz, İsfahan, Ürgənc, Şirvan, Şamaxı, Sivas, Ərzurum, Təbriz, Gürcüstan, Bağdad, Dəmir qapı ərazilərinin Teymurun hökmranlığı altında olduğunu yazır [7, s.125]. Bu dövrdə və sonrakı illərdə Çin heç vaxt Teymurun hökmranlığında olmadı. Salnamə burada səhv yazır. Ayrıca “Livovskaya” salnaməsi Əmir Teymurun çox müharibələr etdiyini, qələbələr qazandığını, şəhərləri məhv etdiyini və çox sayda insanı öldürdüyünü yazır. Bu salnamədə Teymurun çox ölkə və ərazidə döyüşdüyünü, bir çox şahzadə və krallığı özünə tabe etdiyi göstərilir [6, s.213]. Eyni salnamədə Teymurun rus ərazisinə getməsi, eyni ərazidə on beş gün qalması və ikinci Batı xan kimi ətrafdakı kəndləri məhv etməsi yazılır. Eyni ərazi deyilən yer Qızıl Orda dövlətinin paytaxtı Saray və ətrafındakı ərazilərdir. Əmir Teymurun rus torpaqlarını işğalı Böyük rus knyazı Vasiliy Dimitriyeviçi çox qorxudurdu. Vasiliy bütün Rusiyanın və Kiyevin metropoliti olan atasına elçi göndərüb bütün əhalinin kilsələrdə tanrıya dua etmələri üçün əmrlər vermişdi [6, s.214]. Bu salnamənin həmin ildə yazılan qeydlərinin bir çoxu şişirtmə ilə doludur. Bu mənbədə müqəddəs Məryəmin simvolunun Vladimir şəhərindən Moskvaya gətirildiyi, Teymurun qorxudan dəhşətə gəldiyi və rus ərazisində döyüşməkdən tərəddüd etdiyi yazılır. Nəticədə, Teymurun sürətlə Qızıl Orda torpaqlarına geri qayıtdığı göstərilir [6, s.216].

“Vladimirskiy” salnaməsinin 1395-ci ilki qeydində Teymurun Rusiya ərazisinə girdiyi, böyük knyaz Dimitri Vasiliyeviçin Teymura qarşı hərəkət etdiyi və onu Ugra çayı sahilində məğlub etdiyi yazılır. Salnamənin davamında bakirə Məryəm simvolunun Moskva şəhərinə gətirildiyi, Teymurun da məğlub olub Ugra çayından qaçdığı qeyd olunur [8, s. 129]. Başqa bir salnamədə Teymurun Ryazan ərazisini işğal etməsi, Elec şəhərini ələ keçirərək buradakı knyazlığı tutması, əhalini qətl etməsi və onların bir hissəsini də əsir etməsi yazılır. Bunu eşidən Böyük knyaz Dimitriy Vasiliyeviç böyük bir ordu yığaraq Moskvadan Kolomna şəhərinə gedir. Teymur Ryazanda 15 gün qalır və ruslarla müharibə etməkdən qorxub, cənuba gedir [9, s.159].

Teymurun dövrü haqqında əsas mənbə olan digər əsərlərin heç birində Əmir Teymurun ruslar ilə birbaşa müharibəsindən bəhs edilmir. Şərafəddin Ali Yezdi “Zəfərnəmə” adlı kitabında Teymurun Qızıl Orda xanı Toxtamış məğlub etdikdən sonra onun ardınca getdiyini, Toxtamışın arvadını, uşaqlarını və xəzinəsini qoyub qaçdığını yazır. Toxtamış qaçandan sonra Əmir Teymur rus ərazisinə girir və Dnepr çayı sahilindəki Qarasu şəhərini talan edir. Zeki Velidi Togan Qarasu şəhərinin ehtimalla rusların Çernigov şəhəri olduğunu qeyd edir [10, s.1363]. İlyas Kemaloğlu, Qarasunun Elec şəhəri olduğunu və buranın o dövrdə Moskva knyazlığına tabe olmadığını yazır. Onun fikrincə, Teymur Elec

şəhərinin Qızıl Orda dövlətinə tabe olduğunu düşünərək, bu ərazini xarabazarlığa çevirir. Elec bu dövrdə Qızıl Orda dövləti ilə Moskva knyazlığı arasında bufer zona idi. Teymur Elec şəhərini ələ keçirdikdən sonra ətrafdakı rus ərazisinin çox kasıb olduğunu öyrənir və öz məmləkətinə qayıtmaq qərarına gəlir [11, s.36]. Biz də bu görüşlə razıyıq. Teymurun Qarasunu (Elec) ələ keçirdikdən sonra öz torpaqlarına qayıtmasının səbəbi Moskva knyazı ilə müharibədən qorxması və ya ona məğlub olması deyil, ətrafdakı ərazinin iqtisadi dəyərinin olmamasıdır.

Əmir Teymur daha sonra İtil çayı yaxınlığında Maskav (bəzi tarixçilər buranı Moskva ilə qarışdırır və Teymurun Moskvanı talan etdiyini yazır. Maskav İtil çayının qollarının üstündə qurulmuş bir qəsəbədir. Teymur heç vaxt Moskvaya getmədi) şəhərini hökəmranlığı altına aldı [2, s.252-257]. İbn Arabşah da Teymurun rus ərazisinə gəlməsini və ruslarla vuruşmasını yazmır. O, Toxtamış məğlub etdikdən sonra kifayət qədər qənimət götürüb Saray, Sarayçuk və Həştərxan şəhərlərini məhv edir [5, s.143]. Nizamüddin Şami də “Zəfərnəmə” adlı kitabında yazır ki, Teymur Toxtamış ilə müharibəsindən sonra, Yezdinin dediyi kimi, rusların Qarasu şəhərini talan edir və sonra Saray, Urus, Urusçuku hakimiyyətinə alır. Əmir Teymur sonra rusların hakimiyyətindəki Muşku şəhərini talan edir [3, s.196]. Əmir Teymurun Dnepr çayı yaxınlığındakı Qarasu şəhərini dağıtmasını Yezdidən öyrənirik.

Qeyd etdiyimiz kimi, üç mənbədə də Əmir Teymurun ruslar ilə döyüşdüyü və Moskvaya gəldiyi yazılmır. Yezdi və Şaminin bəhs etdiyi Maskav və ya Muşku şəhərləri İtil çayının kənarındadır və bu ərazi Moskvaya çox uzaqdır. Ayrıca rusların o dövrdə dünyanın ən güclü hökəmdarı olan Teymurla döyüşüb, onu məğlub etməsi mümkün deyildi. Bundan başqa, Zeki Velidi Togan yazır ki, Teymurun Moskvaya getməyərək, bu ərazidən geri qayıtmasının əsas səbəbi qışın gəlməsi idi. Togana görə Teymur qış səbəbi ilə Litva, Polşa və Frank ərazisinə getməyərək öz ərazisinə qayıtdı [10, s.1395].

“Nikonovskaya” salnaməsində 1396-cı ilin payız ayında Böyük Latviya knyazı Vitot və nəvəsi Gedimanovun böyük bir ordu toplayıb, Smolensk şəhərinə gəldiyi yazılır. Vitotun Teymurun Smolensk şəhərinə əvvəldən hücum etdiyi kimi, böyük və güclü bir ordu ilə Teymurun üzərinə yürüş etdiyi xəbəri yayıldı. Ancaq Vitot, Smolenskdən qayıdan Teymura hücum etməyib, Smolensk şəhərinə hücum etdi və uğur qazandı [9, s.162]. Buradan başa düşürük ki, Əmir Teymur daha əvvəl Smolensk şəhərinə gəlmişdi. Salnamədə Teymurun gəliş vaxtı qeyri-müəyyəndir. Bu vaxt 1395-ci il olmalıdır. Teymur 1395-ci ildə rus ərazisindən qayıtdıqdan sonra Vitot Smolenskə yürüş etmiş olmalıdır. Smolensk, Dnepr çayı kənarında, Moskvaya təxminən 300 km məsafədə olan bir şəhərdir. Bu mövzu ilə əlaqəli məlumatı “Moskovskiy” salnaməsindən öyrənə bilərik. Bu salnamədə 1395-ci ilin payızında Latviya Böyük knyazı Vitotun böyük bir ordu ilə Smolensk şəhərinə

yürüş etdiyi yazılır. Ancaq hər kəs onun Teymurla müharibə üçün yola çıxdığını düşünürdü [12, s.147].

“Nikonovskaya” salnaməsində Teymurun hakimiyyəti altında olan ərazilər haqqında da məlumat verilir. Hindistanın şimal və şərq əraziləri arasında Arar adı ilə məlum bəzi ölkələr yerləşir ki, onların da ətrafında iki su mənbəyi vardır. Bu ölkələri Əmir Teymurun böyük oğlu atasının adından idarə edir. Teymurun oğlu buralarda bir çox yaşayış yerini talan etmiş və çox qan tökmüşdü. O, məbədlərdəki insanları da qətl edərək, buradakı qoyunları da aparmışdı [9, 151].

Başqa bir salnamədə Əmir Teymurun 1398-ci ildə rusların ərazisinə gəldiyi yazılır. Bu mənbəyə görə Böyük knyaz Vasiliy Dimitriyeviç Teymura qarşı döyüşə gedən zaman onun atası və qardaşı Vladimir Andreyeviç mühasirə altındakı Moskvada qaldı. Sonra, Teymurun məmləkətinə qayıtması ilə əlaqədar Moskvada böyük bir sevinc var idi [13, s.143]. Burada yazılan tarix səhvdir. Çünki, Teymur 1398-ci ildə Hindistan ərazisində idi [2, s.277]. Salnamədə göstərilən bu tarix 1395-ci il olmalıdır.

Bu ildən sonrakı salnamələrdə daha çox Əmir Teymur və İldırım Bəyazid arasındakı münasibətdən bəhs edilir. İndi bu məlumatlardan bəhs edək. “Voskresenya” salnaməsinin 1398-ci ilə aid qeydində İldırım Bəyazidin haqqında məlumat verilir. İldırım Bəyazidin Sultan Muradın oğlu olmasından, bir çox ölkəni və yaşayış məskənlərini ələ keçirməsindən, Yunanistanın Perea şəhərini dənizdən və qurudan mühasirə edərək, burada 7 il dayanıb, ətrafdakı digər yunan şəhərlərini ələ keçirməsini planladığından bəhs olunur [14, s.71].

“Nikonovskaya” salnaməsinin 1401-ci ildəki qeydində Sultan Bəyazidin yunan şəhərlərini mühasirə etdiyi əsnada, Teymurun böyük bir ordu ilə gəlməsi, bunu eşidən İldırım Bəyazidin dərhal geri çəkilib, Teymura qarşı tədbir görməsindən yazılır. Müharibənin sonunda Teymurun Bəyazidi məğlub etməsi və türkləri öldürərək, Osmanlı dövlətinin paytaxtını ələ keçirməsi qeyd olunur [9, s.185].

Bu salnamənin başqa yerində Əmir Teymur və Bəyazid (İldırım) arasındakı müharibənin gedişi haqqında da qısa məlumat vardır. 1402-ci ildə Teymurun Bizans imperatoru Manuelin istəyi ilə İldırım Bəyazidin üzərinə gələrək, onu məğlub etməsi yazılır. Qeyd olunur ki, Teymur İldırım Bəyazidə elçi göndərüb, xərac istədi və ondan özünə tabe olmasını tələb etdi. İldırım Bəyazid bundan qəzəbləndi və müharibəyə hazırlaşmağa başladı. İldırım Bəyazid, şərq və qərbdəki bütün qoşunlarını topladı. Serbiya kralı Stephan da İldırım Bəyazidin yanında Teymura qarşı müharibəyə getdi. İldırım Bəyazidi məğlub edən Teymur onun hökmranlıq etdiyi şəhəri talan etdi. Müharibədə Teymur sürətli hərəkət etdi və İldırım Bəyazidi mühasirəyə aldı. Teymur, Bəyazidi tutdu və onu dəmir bir qəfəsə qoydu [9, s.151].

Nəticə olaraq, Əmir Teymurun Qızıl Orda hökmdarı Toxtamış üzərinə etdiyi iki yürüş bu dövlətin sonrakı illərdə zəifləməsinə və yıxılmasına səbəb oldu. Teymurun Qızıl Orda ərazisi ilə birlikdə Rusiyanın da ərazisinin bir hissəsini ələ keçirməsi rusları, xüsusilə, Moskva knyazı Dmitri Vasiliyeviçi qorxutdu. Rus ərazisinin iqtisadi dəyərini olmaması və Teymurun buraya əhəmiyyət verməməsi kimi səbəblər nəticəsində o, bu ərazilərdən geri döndü. Ancaq rus salnamələri bütün bu olayları təhrif edib, olanları başqa cür təsvir edirlər. Bu salnamələrdə Teymurun Rusiya ərazisində irəli getməyərək, geri qayıtmasını onun qorxub, qaçması kimi şərh edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению археографической комиссией, «XV летописный сборник, именуемый Тверской летописью». Санкт Петербург, Том пятнадцатый, 1863, 540 с.
2. Yezdi Ş.A. Zafername. Çeviren: Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2019, 512 s.
3. Şami N. Zafername. Çeviren: Necati Lugal, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, 403 s.
4. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению археографической комиссией, «XXXVI академия наук СССР институт истории, Вологодско-Пермская летопись «Москва-Ленинград, Том двадцать шестой, 1959, 412 с.
5. Arabşah İ. Acaibu'l Makdur (Bozkırdan Gelen Bela). Çeviren: Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2012, 480 s.
6. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению археографической комиссией, « I летописный сборник, львовская летопись ». Санкт Петербург, том первая, 1910, 418 с.
7. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению археографической комиссией, « VI летописный сборник, софийская летопись». Санкт Петербург, Том шестой, 1853, 358 с.
8. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению археографической комиссией, «XXX академия наук СССР, институт истории, Владимирский летописец Новгородская (архивская) летопись «Москва, том тридцатый, 1965, 239 с.
9. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению археографической комиссией, «XI летописный сборник, именуемый патрыаршею или никоновской летописью». Санкт Петербург, Том одиннадцатый, 1897, 254 с.

10. Togan Z. V. Timur's Campaign of 1395 in the Ukraine and North Caucasus, The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S, Vol VI 1958 No 3,4 (21-22) 1358-1371.
11. Kemalöglü İ. Timur'un "Hayali" Moskova Seferi, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Cilt 6 Sayı 2, Güz 2009, 29-39.
12. Полное собрание русских летописей, «XXXIV академия наук СССР, институт истории, Постниковский, Пискаревский, Московский и Бельский летописцы, Москва, том тридцать четвертый, 1978, 303 с.
13. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению императорскою археографическою комиссиею, «XVIII Симеоновская летопись». Санкт Петербург, Том восемнадцатый, 1913, 316 с.
14. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению археографическою комиссиею, «VIII продолженные летописи по воскресенскому списку». Санкт Петербург, Том восьмой, 1859, 301 с.